

ARİSTOTELES, STOACILAR VE İBN RÜŞD'ÜN KİYASA BAKIŞI

*İbrahim ÇAPAK**

ABSTRACT

SYLLOGISM ACCORDING TO ARISTOTLE, STOICS AND AVERROES

This paper examines the main ideas on syllogism in the logical systems of Aristotle, Stoics and Avveros. Aristotle, is the firts philosopher who formulated a system of logic. . He influenced many philosophers in this respect in the subsequent centuries. Aristotle gives an extreme importance to establishing the proof through syllogism which consists of two propositions or premises and conclusion. Aristotle investigates categorical and component syllogistic but not conditional one. According to Aristotle, there are three forms of syllogism. Stoics examine conditional syllogism. According to the latter, conditional syllogism consists of disjunctive and hypothetical syllogisms. Averroes is the most important of the commentators of Aristotle. However, he examines categorical and conditional syllogisms, too.

Keywords: Aristotle, Stoic, Averroes, logic, syllogism, conditional syllogism, proposition

Giriş

Bu çalışmamızda Aristoteles, Stoacılar ve İbn Rüşd'ün kıyas hakkındaki temel görüşleri üzerinde durmaya çalışacağız. Bilindiği gibi Aristoteles, mantığı sistemleştiren ilk filozoftur. İlk filozof olması hasebiyle onun mantık hakkındaki görüşleri çok önemlidir. Nitekim hem İslam hem de Batı dünyasında Aristoteles'in mantık hakkındaki görüşleri belirleyici olmuştur. Stoacılar dönem olarak Aristoteles'ten sonra olmakla beraber mantık ve özellikle de kıyas konusundaki görüşleri Aristoteles'ten farklıdır. İbn Rüşd'e gelince, İbn

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı

Rüşd, Aristoteles felsefesini aktaran ve şerh eden en önemli filozoftur. Bu bakımdan Aristoteles'in mantık ve felsefe hakkındaki görüşlerini temelde benimsemekle beraber onun görüşlerinin hepsini olduğu gibi kabul etmemiş, anlayışına uyan başka filozofların görüşlerini de - Stoacıların şartlı kıyaslar hakkındaki görüşlerinde olduğu gibi- kabul etmiş ve kendinden de bazı görüşler ileri sürmüştür. Bu bakımdan mantık tarihi açısından Aristoteles, Stoacılar ve İbn Rüşd'ün kıyas hakkındaki görüşlerini kısaca ele almak faydalı olacaktır.

1. Aristoteles'te Kıyas

Aristoteles, kıyas konusunu sistemli bir şekilde ortaya koyan en önemli filozoftur. Aristoteles'in kıyas konusunu ortaya koyma ihtiyacı temelde kendisinden önceki filozofların ileri sürdükleri görüşlerde ve düşüncelerini savunmada bağlı kaldıkları temel ilkelerinin olmamasından, ayrıca onun bilimsel bilginin koşullarını ortaya koymaya duyduğu ihtiyaçtan kaynaklanmıştır.¹ Kıyasın biçimsel işlenişi bu yolda ilk adımdır.² Aristoteles'e göre, karşılaması gereken öteki koşullar ne olursa olsun bilim hiç olmazsa attığı her adımın geçerliliğinden emin olmalıdır ve kıyasın kurallarına uymanın sağlayacağı budur.³

Aristoteles kıyası şöyle tanımlamaktadır. "Kıyas bir sözdür ki kendisinde, bazı şeylerin konulmasıyla, bu verilerden başka bir şey, sadece bu veriler dolayısıyla gerekli olarak çıkar."⁴ Bu tanımla Aristoteles, iki öncülden hareketle yeni bir önerme yani sonuç elde edilebileceğini ifade etmektedir. Aristoteles, sonucun gerekliliğinin apaçık olması için öncüllerde konulmuş olanın dışında hiçbir şeye muhtaç olmayan kıyasa yetkin kıyas; kendileri, gerçekten, konulan terimlerden gerekli olarak çıkan, ama öncüllerde açıkça zikredilmemiş olan bir veya birçok şeylere muhtaç olan kıyasa eksik kıyas demektir.⁵

¹ Bkz. Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler* (Çev. H. Ragıp Atademir), Ankara 1966, s. 3

² Ross, David, *Aristoteles*, (Çev. Ahmet Arslan, İ. Oktay Anar, Özcan Kavasoglu, Zerrin Kurtoğlu) İstanbul 2002, s. 49.

³ Ross, David, *age.*, s.50.

⁴ Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler* (Çev. H. Ragıp Atademir) İstanbul 1996, s. 5.

⁵ Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, s. 5.

Aristoteles'in eserlerine baktığımızda şartlı kıyasları değil, yüklemli kıyasları ele aldığımızı görürüz. Ona göre orta terimin kıyas içinde bulunduğu yere göre kıyaslar şekillere ayrılır. Mantık tarihinde dört kıyas şekli kabul edilir. Bunlar da, birinci şekil, ikinci şekil, üçüncü şekil ve dördüncü şekil olarak isimlendirilir. Aristoteles, sadece üç kıyas şekli üzerinde durmaktadır. Ancak Aristoteles, kıyasın dördüncü şeklinde sayılan mod'lardan bahsetmektedir. Fakat bunları ayrı şekil olarak ele almayı, birinci şeklin dolaylı modları olarak kabul etmektedir.⁶ Dördüncü şekil modları ile birlikte sistemli bir şekilde ilk defa Galen tarafından ortaya konmuştur.⁷ Ortaçağ Batı mantıkçıları ve ilk İslam filozofları da kıyasın üç şeklini ele almışlar, daha sonra gelen mantıkçılar dördüncü şekle de yer vermişlerdir.⁸

Aristoteles'in üzerinde durduğu kıyas şekillerinden birincisinin dört, ikincisinin dört ve üçüncüsünün ise beş modu vardır. Biz bunların ayrıntılarına girmeden kıyasın üç şekline örnek vererek Stoacılar da kıyas başlığına geçmek istiyoruz.

Orta terim büyük önermede konu ve küçük önermede yüklem olursa *birinci şekil*'den kıyas olur. Mesela,

Bütün insanlar ölümlüdür

Sokrates insandır.

O halde Sokrates ölümlüdür.

Orta terim her iki öncülde de yüklem olursa *ikinci şekil*'den kıyas olur. Mesela,

Her insan canlıdır.

Hiçbir taş canlı değildir.

O halde hiçbir taş insan değildir.

⁶ Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 117; Bkz. Jan Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic*, Oxford, 1954, s. 23, 26; Ross, David, *age.*, s. 53.

⁷ Bkz. İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabu'l Kıyas*, s. 233-234; David Ross, *age.*, s.53; Emiroğlu, İ., *age.*, s. 166.

⁸ Öner, Necati, *age.*, s. 117.

Orta terim her iki öncülde de konu olursa *üçüncü şekil*'den kıyas olur. Mesela,

Bütün insanlar canlıdır.

Bazı insanlar öğretemendir.

O halde bazı canlılar öğretemendir.⁹

Konumuz Aristoteles'in kıyas hakkındaki görüşlerine ayrıntılı yer vermek olmadığı için verdiğimiz görüşleri ile yetinerek Stoacıların kıyas hakkındaki temel görüşlerine değinmek itiyoruz.

2. Stoacılar da Kıyas

Stoacıların akıl yürütme teorisinin temelini şartlı kıyaslar oluşturmaktadır. Çünkü kaynaklara bakıldığında Stoacıların şartlı kıyasları ayrıntılı bir şekilde ele aldıkları görülür. Şartlı önermeleri ele alan ve şartlı önermelerle yapılan kıyas teorisini geliştirenler ilk defa Stoacılar, özellikle de Khryssippos'dur.¹⁰ Stoacılar kıyas incelemelerinde de birleşik şartlı (hipotetik) ve ayrık şartlı (disjunktif) kıyasları, bunların gerçek anlamda yegâne akıl yürütme biçimleri olduğunu savunacak kadar önemsemişlerdir.¹¹

Stoacılar göre akıl yürütme kendi içinde öncül ve sonuç önermelerinden oluşur; kıyas da bunlardan çıkan sonuç bölümüdür; kanıtlama ise, daha az anlaşılır olanı daha iyi anlaşılır olanla açıklayan sözdür.¹² Diğer bir ifade ile akıl yürütme, öncüller ve bir sonuçtan oluşan sistemdir. Öncüller, sonucu

⁹ Aristoteles'te kıyas şekilleri için bkz. Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, s. 9 vd; Öner, *age.*, s. 117-118. Ross, David, *age.*, s. 51, Dumitriu, Anton, *History of Logic*, Kent, 1997, v.1, s. 177-178. Jan Lukasiewicz, *age.*, s. 28-29.

¹⁰ Bkz. Kneale and Kneale, *The Development of Logic*, Oxford 1962, s. 159; Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara, 1996, s. 112; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 142; von Aster, Ernest, *Bilgi Teorisi ve Mantık* (çev. Macit Gökberk), İstanbul 1994, s. 136. Yaren, Tahir, *İbn Sina Mantığına Giriş*, Ankara 2003, s. 83.

¹¹ Zeller, Eduard, *Greک Felsefesi Tarihi*, (Çev. Ahmet Aydoğan), İstanbul 2001, s. 264. Bkz. Çapak, İbrahim, *Stoa Mantığı ve Farabi'ye Etkisi*, Ankara 2007, s. 74 vd. Stoacılar da Kıyas başlığı altında ele alınan bilgiler hususunda *Stoa Mantığı ve Farabi'ye Etkisi*, adlı çalışmamızdan istifade edilmiştir.

¹² Laertios, Diogenes, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, (Çev. Candan Şentürk), İstanbul 2003, s. 318.

elde etmek için ele aldığımız önermelerdir. Sonuç, öncüllerden elde ettiğimiz önermedir.¹³ Aristoteles ile Stoacıların öncül ve sonucu aynı şekilde ele aldıkları görülür ancak Aristoteles'in öncülleri yüklemli önermelerden oluşurken, Stoacılar da birinci öncül şartlı, ikinci öncül birinci öncülün mukaddem (ön bileşen) ve talisinin (ard bileşen) aynı veya karşıtı şeklinde olur.

Khrysippos, *Diyalektikler*, Diogenes ise *Diyalektik Sanatı* adlı eserlerinde bitişik şartlı önermenin "eğer" bağı ile kurulduğunu ifade ederler. Bu bağı ile "Eğer gündüz ise hava aydınlıktır" ifadesinde olduğu gibi, ikinci bir önerme birinciyi takip eder.¹⁴ Stoacılar göre bitişik şartlı bir önerme, talinin karşıtı mukaddeme uymuyorsa, doğrudur. Örneğin, "Eğer gündüz ise hava aydınlıktır" önermesi doğrudur; çünkü taliye karşıt olan "Aydınlık değildir" ifadesi, mukaddemdeki "Şimdi gündüzdür" ifadesine uymuyor. Buna karşılık bitişik şartlı bir önerme, talinin karşıtı mukaddemle uyumsuz değilse yanlıştır. Örneğin, "Eğer gündüzse, Dion geziniyor"; çünkü "Dion gezinmiyor" terimi, "Şimdi gündüz" terimi ile uyumsuz değildir.¹⁵ Yani eğer gündüz ise Dion'un hem gezmesi hem de gezmemesi mukaddemi geçersiz kılmaz.

Stoacıların binlerle ifade edilebilecek yargı çeşitlerine ulaşmaları, onları bitişik ve ayrık şartlı sonuçlar alanında teoriler kurmağa götürmüştür. Onlara göre bitişik şartlı bir yargının şekli "Eğer A ise B'dir" formundadır. Örneğin, "Eğer yarın yağmur yağarsa, yarın oyunlar yapılmaz" önermesi A ve B önermelerinden meydana gelen birleşik bir yargıdır, doğruluğu A ve B önermelerinin doğru olup olmamasına bağlıdır.¹⁶

Stoacılar, bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyasların yanı sıra bir de ayrık şartlı önermelerden oluşan ayrık kıyaslar üzerinde durmuşlardır. Onlara göre ayrık şartlı önerme "Şimdi ya gündüzdür ya da gecedir" önermesinde olduğu gibi ayırıcı "ya" bağlacıyla birbirinden ayrılmış önermedir. Bu bağlaç-

¹³ Dumitriu, Anton, *age.*, s. 242. Bkz. Taylan, Necip, *Mantık Tarihi Problemleri*, İstanbul 1996, s. 122.

¹⁴ Laertios, *age.*, s. 326. Bkz. Löringhoff, von Freytag, *Mantık*, (Çev. T. Mengüşoğlu), s. 26.

¹⁵ Laertios, *age.*, s. 327.

¹⁶ Löringhoff, *age.*, s. 26; Copi, Irving M., *Introduction to Logic*, New York, 1961, s. 224-225; Creighton, James Edwin, *An Introductory Logic*, London 1919, 144-145.

la önermelerden birinin yanlış olduğu ifade edilir.¹⁷ Yani “Şimdi ya gündüzdür ya da gecedir” önermesi ile hem gündüz hem gece olduğu ifade edilemez. Eğer gündüz ise gece değildir, eğer gece ise gündüz değildir.

Diogenes Laertius ve Sextus Empiricus’un metinleri, Khrysippos’un ve öğrencilerinin yaptığı farklı ayrımları verir. Stoacılar kıyas sözcüğü ile bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerden oluşan akıl yürütmeleri kastederler. Onlara göre bitişik şartlı bir akıl yürütmenin şekli şöyledir:

Eğer birincisi doğru ise, ikincisi doğrudur

Şimdi birincisi doğrudur

Öyleyse ikincisi de doğrudur.

Zikredilen bu kıyas şeklinde, birinci öncülü şartlı olmak üzere iki öncül ve bir sonuç bulunmaktadır. Diogenes, Stoacıların akıl yürütmeleri “Eğer birincisi doğru ise, ikincisi doğrudur”, “Şimdi birincisi doğrudur”, “Öyleyse ikincisi de doğrudur” şeklinde ifade etmelerinin uzun akıl yürütmelerde küçük öncülü ve sonucu uzun uzadıya dile getirmemekten, kısaca “birincisi tamamsa, ikincisi de tamam” şeklinde bir sonuca varmak istemelerinden kaynaklandığını ifade etmektedir.¹⁸

Bir Stoacı olan Krinis’in öğrencilerine göre, akıl yürütme bir büyük öncül, bir küçük öncül ve bir sonuç önermesinden oluşmaktadır. Örneğin;

Eğer gündüz ise hava aydınlıktır.

Gündüzdür.

O halde hava aydınlıktır.

Bu tür kıyaslarda kavram ilişkileri değil, olay içermeleri söz konusudur.¹⁹ Bu kıyasta “Eğer gündüz ise hava aydınlıktır” önermesi büyük öncül, “Gündüzdür” önermesi küçük öncül “O halde hava aydınlıktır” önermesi ise so-

¹⁷ Laertios, *age.*, s. 326; Copi, Irving M., *Introduction to Logic*, New York 1961, s. 222-223; Creighton, *age.*, s. 154-155.

¹⁸ Laertios, *age.*, s. 328.

¹⁹ Laertios, *age.*, s. 328; Brun, Jean, *Stoa Felsefesi*, (Çev. Medar Atıcı), İstanbul 1997, s. 49; Dumitriu, *age.*, s. 242-243.

nuçtur.²⁰ Öncüllerden ilkinе “lemma” ikincisine “proslepsis”, her ikisine birden “aksiomata”, sonuca ise “epifora” denir.²¹

Stoacılara göre akıl yürütme kesin (sonuçlandırıcı) ve kesin olmayan (sonuçsuz) olmak üzere ikiye ayrılır:

1. Kesin akıl yürütme (conclusive argument): Özgül bir biçimde sonuca götüren akıl yürütmedir. Bu tür akıl yürütmelerde sonucun karşıtı olan önerme öncüllerin bileşimi ile uyumlu olur. Örneğin;

Hem gündüz hem de gece olması yanlıştır,

Gündüzdür,

O halde gece değildir.

Kesin akıl yürütme aynı zamanda anapodiktik, yani kanıtlamaya gereksinim duymayan akıl yürütmedir.²² Örneğin,

Eğer erdem yararlıysa, kusur zararlıdır

Erdem gerçekten yararlıdır

O halde kusur zararlıdır.²³

Bu tür akıl yürütmelerde öncüller arasında tam bir kombinasyon vardır. Ayrıca öncüller ile sonuç bir gerçeği ifade ederler.²⁴

Diogenes’e göre kesin akıl yürütmelerin bazılarında, türüyle aynı adla, kesin denir; bazıları da tasımsaldır. Tasımsal akıl yürütmeler, ya kanıtlamasız akıl yürütmelerdir ya da bir veya daha fazla öncüle uygun olarak, kanıtlamasızlara indirgenen akıl yürütmelerdir; “Eğer Dion geziniyorsa, Dion hareket ediyor” gibi. Tasımsal olmayan akıl yürütmelerin, tasımsal olanlarla mantıklı bir benzerliği vardır, ama inandırıcı sonuç vermezler. Örneğin;

Eğer Dion bir atsa, Dion bir canlıdır

²⁰ Laertios, *age.*, s. 328; Dumitriu, *age.*, s. 243.

²¹ Dumitriu, *age.*, s. 242-243.

²² Laertios, *age.*, s. 329; Dumitriu, *age.*, s. 243; Brun, *age.*, s. 49; Dürüşken, Çiğdem, “Stoa Mantığı”, *Felsefe Arkivi*, İstanbul 1991, Sayı 28, s. 303.

²³ Laertios, *age.*, s. 329.

²⁴ Dumitriu, *age.*, s. 243; Dürüşken, agm., s. 303.

Dion bir at değildir

Öyleyse Dion bir canlı değildir.²⁵

Kanıtlanmaya gerek duymayan akıl yürütmelerde (anapodiktik)²⁶ akıl yürütmelerin kanıtı ihtiyacı yoktur. Bunların sayıları bazı Stoacılar arasında farklıdır. Ancak Khrysippos, bunların beş tane olduğunu kabul eder. Stoacılar da genellikle Khrysippos'un ortaya koyduğu bu beş tür akıl yürütme üzerinde dururlar; her akıl yürütme bunlarla kurulur.²⁷ Sextus Empiricus, bütün diğer akıl yürütmelerin bu beş çıkarıma indirgenebileceğini ifade eder. Khrysippos'un bulduğu bu beş akıl yürütmeden hareket eden diğer Stoacı mantıkçılar da bütün geçerli çıkarımların bu beş çıkarıma indirgenebileceğini ileri sürerler, bu akıl yürütmeler şu şekilde sıralanabilir.²⁸:

1) Şartlı bir önerme ve bu önermenin ilk öncülünden çıkan sonuçtan oluşan akıl yürütmedir.²⁹ Örneğin,

Eğer birincisi doğru ise, ikincisi doğrudur.

Birincisi doğrudur.

Öyleyse ikincisi de doğrudur³⁰ veya

Eğer gündüz ise hava aydınlıktır.

Gündüzdür.

O halde hava aydınlıktır.³¹

Bu tür akıl yürütmelerde mukaddem onaylandığı için geçerli bir sonuç verir.

²⁵ Laertios, *age.*, s. 328-329.

²⁶ Dumitriu, *age.*, s. 243; Dürüşken, *agm.*, s. 303.

²⁷ Laertios, *age.*, s. 329; Brun, *age.*, s. 49.

²⁸ Dumitriu, *age.*, s. 243; Dürüşken, *agm.*, s. 304. Bkz. Löringhoff, *age.*, s. 27.

²⁹ Laertios, *age.*, s. 329; Brun, *age.*, s. 49; Bkz. Kneale and Kneale, *age.*, s. 163; Dumitriu, *age.*, s. 243; Dürüşken, *agm.*, s. 304.

³⁰ Laertios, *age.*, s. 329; Löringhoff, *age.*, s. 27.

³¹ Brun, *age.*, s. 49; Dumitriu, *age.*, s. 243; Dürüşken, *agm.*, s. 304.

2) Şartlı bir önerme ve bu önermenin talisinin karşıtından, mukaddemin karşıtının çıkarılmasından oluşan çıkarımdır. Bu tür akıl yürütmelerde sonuç şartlı öncülün mukaddeminin karşıtı olarak karşımıza çıkar.³² Örneğin,

Eğer birinci ise, ikincidir de.

İkinci evet değildir.

O halde birinci de değildir.³³

Eğer gündüz ise aydınlıktır.

Aydınlık değildir.

Öyleyse gündüz değildir.

Burada birinci öncülün mukaddemi, sonuç teriminin karşıtından, sonuç da mukaddemin karşıtından oluşmaktadır. Bu tür akıl yürütmelerde de taliyi onaylamama söz konusu olduğu için sonuç geçerlidir. Stoacılar bitişik şartlı kıyasların geçerli olan mukaddemi onaylama ve taliyi onaylamama formları üzerinde dururken, geçersiz olan mukaddemi onaylamama ve taliyi onaylama formları üzerinde durmamaktadırlar. Klasik mantık kitaplarında, Stoacıların zikrettiği bu iki geçerli çıkarım formu dışında geçersiz olan çıkarım formlarına da yer verilmektedir.³⁴

3) Akıl yürütmede, büyük öncülde olumsuz önermelerin birleşimi, küçük öncülde bu birleşimdekilerden biri, sonuç teriminde de geri kalan bölümün karşıtı bulunan akıl yürütmedir. Yani olumsuz öncüllerin ve öncüllerin terimlerinden birinden, geri kalan terimin çelişğine varılır.³⁵ Örneğin,

Birinci ve ikinci aynı zamanda değildir.

Birinci evettir.

³² Laertios, *age.*, s. 329; Brun, *age.*, s. 50; Dumitriu, *age.*, s. 244; Dürüşken, *agm.*, s. 304.

³³ Löringhoff, *age.*, s. 27.

³⁴ Bkz. Öner, N., *age.*, s. 139; Emiroğlu, İ. *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2007, s. 168-169.

³⁵ Laertios, *age.*, s. 329; Brun, *age.*, s. 50; Dumitriu, *age.*, s. 244; Dürüşken, *agm.*, s. 304.

O halde ikinci değildir.³⁶

Platon'un aynı anda canlı ve ölü olması doğru değildir.

Platon ölüdür.

O halde Platon canlı değildir.³⁷

Anton Dumitriu, konu ile ilgili şu örneğe yer vermektedir.

Ne gündüz, ne gecedir.

Gündüzdür.

Öyleyse gece değildir.³⁸

4) Öncülleri ayrık şartlı bir önerme ve ayrık şartlı önermedeki unsurlardan biri olan, sonuç teriminde de geri kalanın karşıtı bulunan akıl yürütmedir.³⁹ Örneğin,

Ya birincisi doğrudur ya ikincisi.

Ama birincisi doğrudur.

Öyleyse ikincisi doğru değildir.⁴⁰

Ya gündüzdür ya da gecedir.

Gündüzdür.

O halde gece değildir.⁴¹

Bu tür önermelerde mukaddem onaylandığında doğru sonuç verir. Dolayısıyla zikredilen örnekte sonuç doğrudur.

³⁶ Löringhoff, *age.*, s. 28.

³⁷ Laertios, *age.*, s. 329; Brun, *age.*, s. 50.

³⁸ Dumitriu, *age.*, s. 244; Dürüşken, *agm.*, s. 304.

³⁹ Laertios, *age.*, s. 330; Brun, *age.*, s. 50; Dumitriu, *age.*, s. 244;

⁴⁰ Laertios, *age.*, s. 330; Löringhoff, *age.*, s. 28.

⁴¹ Brun, *age.*, s. 50; Dumitriu, *age.*, s. 244;

5) Akıl yürütme ayrık şartlı bir önerme ve bu ayrık şartlı önermedeki iki unsurdan birinin karşıtıyla kurulur; sonuç terimini de geri kalan bölümü oluşturur.⁴² Örneğin,

Ya birincidir yahut da ikinci.

İkinci değildir.

O halde birincidir.⁴³

Şimdi ya gündüz ya da gecedir.

Gece değildir.

O halde gündüzdür.⁴⁴

Ayrık şartlı önermelerde tali onaylanmadığında sonuç doğru olur.

2. Kesin olmayan akıl yürütmeler (unconclusive argument): Sonucun karşıtı olan önerme, öncüllerin bileşimiyle/bağlaç uyumsuz olmayan akıl yürütmedir. Yani sonucun çelişğinin, öncüllere karşıt olmadığı akıl yürütmedir. Bu tür akıl yürütmelerde doğru çıkarımın şartları gerçekleşmez. Örneğin,

Eğer gündüz ise hava aydınlıktır.

Gündüzdür.

Öyleyse Dion geziniyor.⁴⁵

Stoacıların sonuçlar hakkındaki teorisi, doğru olma ve olmama bakımından birbirine bağlı yargılarla ilgilidir.⁴⁶ Prantl, 4. ve 5. sonuç çıkarmaları ayrı göstermeyi uygun görmezken, “ya da” edatının anlamı konusunda yeni bir

⁴² Laertios, *age.*, s. 330; Brun, *age.*, s. 50; Dumitriu, *age.*, s. 244.

⁴³ Löringhoff, *age.*, s. 28.

⁴⁴ Laertios, *age.*, s. 330; Brun, *age.*, s. 50; Dumitriu, *age.*, s. 244-245. Söz konusu kıyas için Bkz. Kneale, Willim; Kneale, Martha, *age.*, s. 163; Creighton, James Edwin, *Introductory Logic*, s. 245 vd. Dumitriu, Anton, *age.*, s. 44.

⁴⁵ Bkz. Laertios, *age.*, s. 328; Brun, *age.*, s. 49; Dumitriu, *age.*, s. 243; Dürüşken, agm., s. 303.

⁴⁶ Löringhoff, *age.*, s. 27.

görüŖe sahip olan mantıkçılar bunu çok önemli bulurlar. Bu sonunculara göre 4. ve 5. akıl yürütmeler arasında çok ince bir fark vardır.⁴⁷

Stoa mantığının temelini oluşturan bu çıkarım şekilleri, sembolik mantıkta “modus ponens”, “modus tollens”, “ponendo tollens”, “tollendo ponens” gibi isimlerle kullanılmaktadır.⁴⁸

Cicero, Stoacıların söz konusu ettiğimiz bu beş çıkarım çeşidine daha sonra kendi bulduğu iki şekli ekleyerek çıkarım şekillerinin sayısını yediye çıkarmıştır. Bunlar:

1. Bu veya ikisi birlikte doğru olamaz.

Bu doğrudur.

Öyleyse Ŗu doğru değildir.

2. Bu veya Ŗu ikisi birlikte doğru olamaz.

Bu doğru değildir.

Öyleyse Ŗu doğrudur.

Cicero'nun bulduğu bu çıkarım modelleri aslında Stoacıların üçüncü tip çıkarım şeklinin değişik ifadeleri olarak da ele alınabilir.⁴⁹ Yukarıda zikredilen üçüncü tipi Cicero'nun ortaya koyduğu şekillerle karşılaştırdığımızda bir birlerine benzer olduklarını görürüz. Buna göre Stoacıların ayrık şartlı kıyasların mukaddemini onaylamama ve taliyi onaylama formlarını üçüncü tip altında ele aldıklarını Cicero'nun ise bunları biraz daha bağımsızlaştırdığı söylenebilir.

Basit akıl yürütmelerin yanı sıra Stoacılar birçok basit olmayan argüman da ele almışlardır. Bunların bazılarını Tarsuslu Antipater şöyle yer vermektedir:

Eğer birincisi ve aynı zamanda ikincisi, üçüncüsü.

⁴⁷ Löringhoff, *age.*, s. 28.

⁴⁸ Bkz. Creighton, James Edwin, *an Introductory Logic*, s. 145-146, 155-156; Cohen Morris R., Nagel, Ernest, *an Introduction to Logic and Scientific Method*, New York 1934, s. 98 vd.; Dürüşken, *agm.*, s. 304-305; von Aster, *age.*, s. 137.

⁴⁹ Dürüşken, *agm.*, s. 305.

Fakat üçüncüsü değil ve birincisi.

O halde ikincisi değil.

Eğer birincisi ise, aynı zamanda ikincisi, üçüncüsü.

Fakat üçüncüsü değil.

O halde birincisi ve ikincisi aynı zamanda değil.

Birincisi ikincisi ile aynı zamanda değil.

Fakat birincisi.

O halde ikincisi değil.⁵⁰

Diogenes Laertios, Stoacılarla göre akıl yürütmelerin olanaklı ve olanaksız; zorunlu ve zorunlu değil şeklinde bölümlere ayrıldığını zikreder. Ancak bunlarla ilgili herhangi bir açıklama yapmaz.⁵¹

3. İbn Rüşd'de Kıyas

a. İbn Rüşd'de Kıyasın Zorunluluğu

İbn Rüşd, bilimlerin bir tek kişi tarafından ortaya konamayacağı kanaatinde. Bu bağlamda İbn Rüşd birçok konuda olduğu gibi kıyas konusunun da bir tek kişi tarafından ortaya konup mükemmelleştirilemeyeceğini ifade eder. Nitekim ona göre bizden önce hiç kimse kıyas ve türlerini araştırmamışsa bizim onu öncelikle araştırmaya başlamamız zorunludur. Kıyasın mükemmel olarak bilinmesi için sonra gelenlerin önce geçenlerden yardım beklemesi gerektiği açık bir gerçektir. Çünkü bir kimsenin kıyas konusunda kendiliğinden ve ilk baştan muhtaç olduğu her şeyi çıkarıp bilmesi zor ve imkânsızdır.⁵² Ona göre kıyasın mükemmel bir şekilde kullanılabilmesi için

⁵⁰ Dumitriu, *age.*, s. 246.

⁵¹ Laertios, *age.*, s. 329.

⁵² İbn Rüşd, *Faşlu'l-Makal*, (Çev. Bekir Karlığa), İstanbul 1992, s. 68.

önceki milletlerin ortaya koydukları bilgilerden de istifade etmek gerekir. İbn Rüşd, böylece aslında kıyasın yani mantığın İslam dünyasında kullanılması gerektiğini, hiçbir gerekçe ile reddedilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Bu konuda İbn Rüşd şu ifadelere yer vermektedir: “Şayet bizden başkaları onu araştırmışsa yürüdüğümüz yolda, bizden önce geçenlerin bu konuda söylediklerinden yardım istememiz gerektiğinin üzerimize vacip olduğu apaçıktır. Bu başkalarının, dinde bizimle ortak olmasıyla olmaması farksızdır.”⁵³

İbn Rüşd, kıyasın zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Ona göre din, var olanları akıl ile değerlendirmeye ve bu yolla onların bilgisini araştırmaya teşvik eder. Bu duruma, işaret eden birçok ayetin varlığına dikkat çeken İbn Rüşd, “Ey basiret sahipleri ibret alın”⁵⁴ ayetini, kıyasın zorunluluğu için örnek vermektedir. Yine ona göre “Göklerin ve yerin melekûtuna ve Allah’ın yarattığı şeylere bakmazlar mı?”⁵⁵ ayeti bütün var olanlara ibret nazarıyla bakıp değerlendirmeyi teşvik eden bir ayettir.⁵⁶ İbn Rüşd’e göre bakıp değerlendirmenin en iyi şekli de akli kıyasla yapılır. Ayrıca İbn Rüşd, konuyla ilgili olarak “Bakmazlar mı deveye; nasıl yaratılmıştır? Göğe nasıl yükseltilmiştir?”⁵⁷, “Onlar, göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler.”⁵⁸ ayetlerine yer verir. İbn Rüşd, bu ayetlerin insanları Allah’ı ve yaratıklarını düşünmeye davet ettiğini zikrederek, bunlar gibi birçok ayetin kıyasın zorunluluğunu gösterdiğini ifade etmektedir. Kıyası, “bilinenden bilinmeyi çıkarmaktır” şeklinde tanımlayan İbn Rüşd, bizim var olanlara kıyasla bakıp araştırmamızın zorunlu olduğuna yer vermektedir.⁵⁹

⁵³ Bkz. İbn Rüşd, *age.*, s. 68-70.

⁵⁴ Haşr, 3

⁵⁵ A’raf, 184.

⁵⁶ İbn Rüşd, *Faslu’l-Makâl*, s. 64.

⁵⁷ Ğaşiye, 17

⁵⁸ Al-i İmran, 191

⁵⁹ Bkz. İbn Rüşd, *age.*, s. 65, 69; *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 303; Ali Durusoy, “İbn Rüşd Felsefesinde Mantık Biliminin Yeri”, Cumhuriyetin Kuruluşunun 75. Yılı Münasebetiyle Ölümünün 800. Yılında Uluslararası İbn Rüşd Sempozyumu, İstanbul 1998, s. 4. İbn Rüşd’ün burada ifade ettiği görüşlerin benzerini Gazali’de de görmekteyiz. Gazali burhan olarak isimlendirdiği kıyasın Kur’an kaynaklı olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Gazali, *Kıyasu’l-Mustakim*, Mısır 1900, s. 82-83. Gazali’ye göre, doğru ile yanlış ortaya çıkarıcı ölçülerin en doğrusu ve en adili olan Kıyas-ı Müstakim, Allah’ın

b. Kıyas

İbn Rüşd, kıyası Aristoteles'in *Birinci Analitikler*'de yaptığı tanımının ay-nısını vererek açıklamaya çalışmaktadır. Şöyle ki, "Kıyas, bir sözdür ki kendi-sinde, bazı şeylerin [birden fazla şeyin] konulmasıyla, bu verilerden başka bir şey, sadece bu veriler dolayısıyla gerekli olarak çıkar."⁶⁰ İbn Rüşd, bu tanımı verdikten sonra verilenlerin öncül olduğunu, çıkan şeyin sonuç olduğunu birden fazla şeyin konulmasından da bir öncül ile kıyasın yapılamayacağını kastedildiğini ifade etmektedir.⁶¹ İbn Rüşd, gerekli ya da zorunlu olarak ifa-desinin de kıyasın bazılarının zorunlu olarak sonuç verdiğine bazılarının ise zorunlu olarak sonuç vermediğine dikkat çeker. Zorunlu olarak sonuç ver-meyen kıyasları da tümevarım (istikra), analogi (misal) ve bazen olumlu bazen de olumsuz sonuç veren kıyas şeklinde sıralar.⁶²

İbn Rüşd'e göre kıyas en az iki öncülden oluşur. Kamil kıyas ve kamil olmayan kıyas olmak üzere ikiye ayrılır.⁶³ Ona göre sonucun gerekliliğinin apaçık olması için öncüllerde konulmuş olanın dışında hiçbir şeye muhtaç olmayan kıyasa kamil (tam) kıyas; kendileri, gerçekten, konulan terimlerden gerekli olarak çıkan, ama öncüllerde açıkça zikredilmemiş olan bir veya bir-çok şeylere muhtaç olan kıyasa kamil olmayan (eksik) kıyas denir.⁶⁴

İbn Rüşd, kıyası temelde yüklemli ve istisnalı olmak üzere ikiye ayırmak-tadır.

Kur'an'da zikrettiği ve Cebrail aracılığıyla peygamberlerine öğrettiği beş ölçüdür. Gaza-li'nin *Kıyasu'l-Mustakim* adlı eserinde, Kur'an ölçüleri olarak da isimlendirdiği ve *Miyaru'l-İlm* adlı eserinde de kıyas çeşitleri ve şekilleri dediği bu ölçüler Mizan-ı Teadül, Mizan-ı Telazüm ve Mizan-ı Teanüddir. Yani Aristoteles mantığında gördüğümüz, İbn Rüşd'ün de kabul ettiği yüklemli kıyas ve üç şekli, bitişik şartlı ve ayrık şartlı kıyaslardır. Gazali, bu ölçülerin Allah tarafından konduğunu, Cebrail (a.s) tarafından öğretildiğini, Hz. İb-rahim, Hz. Muhammed ve diğer peygamberler tarafından da uygulandığını ifade etmek-tedir. Bkz. Gazali, *Kıyasu'l-Mustakim*, s. 20, 26; *Miyaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire, s.131,134.

⁶⁰ Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler* (Çev. H. Ragıp Atademir), İstanbul 1996, s. 5; Bkz. İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabü'l Kıyas*, s. 139.

⁶¹ Aristoteles, *age.*, s. 5; Bkz. İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabü'l Kıyas*, s. 139.

⁶² İbn Rüşd, *age.*, s. 139-140.

⁶³ İbn Rüşd, *age.*, s. 140.

⁶⁴ Aristoteles, *age.*, s. 5, İbn Rüşd, *age.*, s. 140.

b.1. Yüklemlı Kıyas

Yüklemlı kıyas, ne sonuç ne de çelişğinin açıkça öncüllerde yer almadığı kıyastır. Yani yüklemlı kıyas birinci, ikinci ve üçüncü şekilden oluşan kıyastır. Bu tür kıyaslarda orta terim⁶⁵ iki öncülü birbirine bağlar. Orta terim büyük önermede konu, küçük önermede yüklem olursa birinci şekil, orta terim her iki öncülde de yüklem olursa ikinci şekil, orta terim her iki öncülde de konu olursa üçüncü şekil oluşur. Orta terimin büyük önermede yüklem, küçük önermede konu olması M. S. II. Y.yılda yaşamış Galen'in ifade ettiğı gibi dördüncü şekil olur. Fakat İbn Rüşd'e göre bu şekil ile doğrudan sonuç elde etme imkânı olmadığı ve tabii olmadığı gibi burhani de değildir.⁶⁶

Orta terim kıyasın en önemli unsuru olduğu için İbn Rüşd, kıyas konusunu incelerken orta terim üzerinde önemle durmaktadır. Orta terim olmadan kıyası kurmak mümkün değildir. İbn Rüşd'e göre orta terim bir kıyasta dört farklı şekilde bulunabilir. Her iki öncülde konu; her iki öncülde yüklem; büyük önermede konu, küçük önermede yüklem ya da bunun tersi olabilir. İbn Rüşd'ün orta terim için söylediklerine bakıldığında kıyasın üç değil, dört şeklini kabul ettiğı söylenebilir. Ancak ifade edildiğı gibi İbn Rüşd, yüklemlı kıyasın tabii (temel) olarak üç şeklinin olduğunu, dördüncü şeklin Galen tarafından ortaya konduğunu ve tabii olmadığını ifade etmektedir. İbn Rüşd'ün dördüncü şekli tabii görmemesinin temel nedeni insanların konuşmalarında bu şeklin doğrudan kullanımına rastlanmamasıdır.⁶⁷ Kısaca kıyasın şekillerine bakmak konu açısından faydalı olacaktır.

b.1.a. Kıyasın birinci şekli

Eğer orta terim, küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olursa kıyasın birinci şekli olur. Örneğın

Her C, B'dir.

Her B, A'dır

⁶⁵ Orta terim ile ilgili bkz. Nazım Hasırcı, "Kıyasta Orta Terim", *Felsefe Dünyası*, 2007/1, Sayı, 45, s. 142 vd.

⁶⁶ İbn Rüşd, *age.*, s. 233-234, İbrahim Emiroğlu, *age.*, s. 166.

⁶⁷ İbn Rüşd, *Telhisü Mantıkü Aristo, Kitabu Analitika*, s. 152

O halde her C, A'dır.

İlk iki öncül kabul edildikten sonra üçüncü önerme yani sonuç tabii olarak kabul edilir. İbn Rüşd'e göre Aristoteles, bu düzeni birinci şekil olarak isimlendirir.⁶⁸ Kıyasın öncüllerinin ya her ikisi tümel, ya her ikisi tikel veya belirsiz ya da biri belirsiz diğeri tikel olur. Önemelerin, içerisinde buldukları nitelik ve niceliğe göre modları oluşur. Aristoteles'te olduğu gibi İbn Rüşd'e göre de kıyasın birinci şeklinin dört modu vardır.⁶⁹ Kıyasın birinci şekli dört ayrı şekilde yani tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olarak sonuç verdiği için İbn Rüşd dâhil bütün mantıkçılar tarafından mükemmel kıyas şekli olarak kabul edilir.⁷⁰

b. 1.b. İkinci şekli

Orta terimin her iki öncülde de yüklem olarak bulunmasına kıyasın ikinci şekli denir. İbn Rüşd, kıyasın bu şeklinde yüklem ya her iki öncülde de olumlu veya olumsuz veya öncüllerden birinde olumlu diğeri olumsuz ya da belirsiz olarak bulunabileceğini ifade etmektedir.⁷¹ Bu şekle şu örnek verilebilir:

Her C, B'dir.

Hiçbir A, B değildir.

O halde hiçbir A, C değildir.

Kıyasın bu şekli, birinci şekilde olduğu gibi dört farklı şekilde sonuç vermediği için mükemmel şekil olarak kabul edilmez. İbn Rüşd, kıyas şekillerini incelerken bu kıyas şekillerinin diğeri bir ifade ile modlarının nasıl sonuç verebilecekleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır.⁷²

b.1.c. Üçüncü Şekli

Orta terimin her iki öncülde de konu olarak bulunmasına kıyasın üçüncü şekli denir. Bu şekil de birinci ve ikinci şekil gibi tabiidir yani konuşmalarda

⁶⁸ İbn Rüşd, *age.*, 152, Aristoteles için bkz. *Organon III, Birinci Analitikler* s. 13-14.

⁶⁹ Kıyasın birinci şeklinin modları için bkz. İbn Rüşd, *age.*, 153-155.

⁷⁰ İbn Rüşd, *age.*, s. 158; Aristoteles, *age.*, s. 13.

⁷¹ İbn Rüşd, *age.*, s. 159

⁷² Bkz. İbn Rüşd, *Telbisü Mantıkü Aristo, Kitabu Analitika*, s. 160-162.

tabii olarak kullanılır. Kıyasın bu şekli de mükemmel değildir. Çünkü birinci şekilde olduğu gibi dört farklı şekilde sonuç vermektedir. Fakat şartlarına uyulduğunda doğru sonuç verir. Bu şeklin beş modu vardır.⁷³ Kıyasın bu şekli, küçük önermesi olumlu ve tikel olduğu zaman doğru sonuç verir.⁷⁴ Kıyasın bu şekline şu örnek verilebilir.

Her B, C'dir.

Her B, A'dır.

O halde bazı A'lar C'dir

İki olumsuz, iki tikel ve iki belirsiz öncülden sonuç çıkmaz. Eğer belirsiz öncül, tikel öncül kuvvetinde ise bir belirsiz ve bir tikel öncülden de sonuç çıkmaz. Buna göre kıyas öncüllerinden biri tümel olumsuz, diğeri olumlu olursa kıyas daima sonuç verir. Bu durum küçük önermesi tümel, büyük önermesi tikel olan şekil için de geçerlidir. Küçük önermesi olumsuz olan üçüncü şekilde durum şöyledir.

Hiçbir C, B değildir.

Her B, A'dır. Bu ikinci önerme Bazı A' lar B'dir şeklinde döndürülür ve kıyas şu şekilde ifade edikir:

Bazı A' lar B'dir.

Hiçbir B, C değildir.

O halde bazı A'lar C değildir.⁷⁵

İbn Rüşd, kıyasın birinci, ikinci ve üçüncü şeklerinin tabii olduğu üzerinde önemle durarak, bunların tabiiğini gösteren örnekler vermektedir; her üç kıyas şekli ile ilgili verilen örnekler insanların bu şekilleri tabii olarak konuşmalarında kullandıklarını göstermektedir. Zaten İbn Rüşd'ün bu şekillerin tabiiği ile ilgili en önemli delili bunların insanların konuşmalarında tabii olarak yer almasıdır. Dördüncü şeklin tabii olmadığını ileri süren İbn Rüşd, bu şekil ile ilgili verdiği örneklerin hiç kimse tarafından tabii olarak algılan-

⁷³ İbn Rüşd, *age.*, s. 165.

⁷⁴ İbn Rüşd, *age.*, s. 170.

⁷⁵ İbn Rüşd, *age.*, s. 171

madığını ifade etmektedir.⁷⁶ Aristoteles ve kendisinden önceki mantıkçılardan farklı olarak kıyasın dördüncü şekli üzerinde duran İbn Rüşd, bazı kaynaklarda yer alan Kur'an'dan bu şekle örnekler olmadığı için değil,⁷⁷ bu şekil tabii olmadığı yani insanların günlük dilde kullanmadıkları bir şekil olduğu için kabul etmemektedir.

İbn Rüşd, Aristoteles'e atıfta bulunarak yetkin yani mükemmel olan kıyas şeklinin kıyasın birinci şekli olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Aristoteles'e göre yetkin/mükemmel olmayan bütün kıyaslar, kıyasın birinci şekli ile mükemmelleştirilir. Çünkü birinci şeklin dışındaki bütün kıyaslar ya doğrudan doğruya ispatla ya da irca yoluyla sonuç verirler. Her iki halde de elde edilen sonuç birinci şekilden olur.⁷⁹ Birinci şekil dört halde yani tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz (A, E, I, O) olarak sonuç verirken, ikinci şekil, tümel olumsuz ve tikel olumsuz (E,O), üçüncü şekil tikel olumlu ve tikel olumsuz, dördüncü şekil ise (2. modu olan A E E hariç) tikel olumlu ve tikel olumsuz (I, O) olarak sonuç vermektedir.⁸⁰

Hulfi kıyas üzerinde kısaca duran, hulfi kıyasın şartlı ve yüklemli yani kıyasın üç şeklinden birinden oluştuğunu ifade eden⁸¹ İbn Rüşd, şartlı kıyasları daha ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Ona göre şartlı kıyas yüklemli kıyas-tan müstağni olamaz. Şartlı kıyaslar bitişik şartlı ve ayrık şartlı kıyaslar başlıkları altında incelenmektedir.

b.2. İstisnalı kıyas

İstisnalı kıyaslar bitişik şartlı ve ayrık şartlı olmak üzere ikiye ayrılır:

b.2.a. Bitişik Şartlı Kıyaslar

Bitişik şartlı kıyas, bitişik şartlı önermelerden oluşur. Bitişik şartlı önerme, "Eğer Güneş doğarsa aydınlık olur" örneğinde olduğu gibi iki farklı önermenin şart edatıyla birleştirilmesinden oluşan önermedir.

⁷⁶ İbn Rüşd, *Telhisü Mantıkü Aristo, Kitabu Analutika*, s. 171-173.

⁷⁷ Bkz. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 167.

⁷⁸ Bkz. İbn Rüşd, *Telhisü Mantıkü Aristo, Kitabu Analutika*, s. 173.

⁷⁹ Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, s. 23.

⁸⁰ Bkz. İbn Rüşd, *age.*, s. 173, Gazali, *Mi'yarü'l-İlm*, s. 147; Emiroğlu, *age.*, s. 166.

⁸¹ İbn Rüşd, *age.*, s. 234.

Bu önermenin ilk kısmı mukaddem, ikinci kısmı ise tali olarak isimlendirilir. İbn Rüşd Bitişik şartlı kıyasın iki geçerli modunun varlığına dikkat çekmektedir. Birinci modu, mukaddemin aynının istisna edilmesiyle talinin aynısını sonuç vermesidir. Örneğin,

Eğer Güneş doğarsa aydınlık olur.

Fakat Güneş doğmuştur.

O halde gündüz olmuştur.

İkinci modu, talinin onaylanmamasıyla mukaddemin karşıtını sonuç verir.

Eğer Güneş doğarsa gündüz olur.

Fakat gündüz mevcut değildir

O halde güneş doğmuş değildir.

İbn Rüşd, Stoacılar da olduğu gibi sadece bitişik şartlı kıyasın sonuç veren modları üzerinde durmaktadır. Sonuç vermeyen mukaddemi onaylama ve taliyi onaylama üzerinde durmamaktadır.⁸²

b.2.b. Ayrık Şartlı Kıyaslar

Büyük öncülü ayrık şartlı önermeden oluşan kıyaslara ayrık şartlı kıyas denir. Bu tür kıyaslarda yer alan birinci öncülün mukaddem ve talisi aynı anda gerçekleşmez yani birinin varlığı diğerinin yokluğunu gerektirir. Bu kıyasların birinci öncülünde “Şimdi ya gecedir ya da gündüzdür” örneğinde olduğu gibi “veya”, “ya... ya da...” gibi eklemler kullanılır.

İbn Rüşd’e göre ayrık şartlı kıyasın dört modu vardır. Mukaddemin aynısı istisna edilirse talinin karşıtını (mukabili) sonuç verir. Tali aynıyla istisna edilirse mukaddemin karşıtını sonuç verir. Mukaddemin karşıtı istisna edilirse taliyi, talinin karşıtı istisna edilirse mukaddemi sonuç verir. Ayrık şartlı kıyasların dört modu da şöyle bir örnekle gösterilebilir:

Şimdi ya gecedir ya da gündüzdür.

⁸² İbn Rüşd, *Telbisü Mantikü Aristo, Kitabu Analitika*, s. 234-235; bkz. Emiroğlu, *age.*, s. 169-170

Fakat gece değildir.

O halde gündüzdür.

Şimdi ya gecedir ya da gündüzdür.

Gündüz değildir.

O halde gecedir.

Şimdi ya gecedir ya da gündüzdür.

Gecedir.

O halde gündüz değildir.

Şimdi ya gecedir ya da gündüzdür.

Gündüzdür.

O halde gece değildir.⁸³

Sonuç

Kıyaslar bilginin bağlayıcılığı açısından son derece önemlidir. Aristoteles, kıyasın tanımını yaptıktan sonra yüklemli kıyasın üç şekli üzerinde durmakta ve bunların modlarına örnekler vermektedir. Aristoteles, Stoacıların ve İbn Rüşd'ün özenle üzerinde durdukları şartlı kıyaslar üzerinde durmamaktadır. Bilindiği kadarıyla şartlı önerme ve kıyaslar üzerinde ilk duranlar Stoacılarıdır. Klasik mantık kitaplarında bitişik ve ayrık şartlı kıyasların her birisinin dört modu olduğuna dikkat çekilmekte ve bunlara örnekler verilmektedir. Stoacılar ve İbn Rüşd bitişik şartlı kıyasların sadece sonuç veren iki modu üzerinde durmuşlardır. Sonuç vermeyen modlar üzerinde ise durmamışlardır. Stoacılar, ayrık şartlı kıyasların dört modu üzerinde durmakla birlikte bunların hepsini aynı dönemde derli toplu ortaya koymamışlar zamanla bunları olgunlaştırmışlardır. Örneğin Stoacıları, ayrık şartlı kıyasların mukaddemi onaylamama ve taliyi onaylama formlarını yukarıda zikredilen üçüncü mod altında ele almışlar, Cicero, bu modun dolaylı olarak ihtiva ettiği mukaddemi onaylamama ve taliyi onaylama formlarını daha bağımsız bir şekilde ele almıştır. Burada dikkat çekici olan nokta Aristoteles'in en iyi takipçisi ve şarihi

⁸³ İbn Rüşd, *Telhisü Mantıkü Aristo, Kitabı Analitika*, s. 235.

olmasına rağmen İbn Rüşd'ün şartlı kıyaslar konusunda Aristoteles'ten farklı davranmasıdır. Ayrıca Aristoteles, kıyasın dördüncü şekli üzerinde durmazken İbn Rüşd dördüncü şekil üzerinde de durmaktadır. Bu durum bize İbn Rüşd'ün sadece Aristoteles'in şarihi ve düşüncelerin aktaran olmadığını, Stoacı filozofların görüşlerinden de istifade ettiğini ve onlardan bağımsız bir takım görüşler de ortaya koyduğunu göstermektedir.